

NORSKE STEINKIRKER

FRA MIDDELALDEREN

FAKTA
KLIMA
TILSTAND
SIKRING

NØKKELTALLSRAPPORT
2021

NORSKE STEINKIRKER FRA MIDDELALDEREN

NØKKELTALLSRAPPORT 2021

Utgitt: Februar 2022

Opplag: 600

Rapporten er utgitt av KA Arbeidsgiverorganisasjon
for kirkelige virksomheter

Tekst og tall: Kjartan Hauglid, Kristina Woll Lunke,
Kjersti Kambestad, Hanne Moltubakk Kempton

Forsidefoto: Kinn kyrkje © Kjartan Hauglid, NIKU

Baksidefoto: Herdrum kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Foto innholdsside: KA, Kjartan Hauglid, NIKU

Design/layout: Kristin Klette

Trykk: 07 Media AS

ISBN 978-82-7991-262-0

Innhold

Norske middelalderkirker i stein	9
Geografi og eierskap	11
Hva kjennetegner en steinkirke fra middelalderen?	13
Om bygningene	15
Forvaltning og økonomi	20
Middelalderkirkene og klimapåvirkning	23
Tilstand på yttertak og tårn	25
Tilstand på yttervegger	27
Tilstand på grunn og fundamenter	29
Brannsikring	31
Innbrudds- og tyverisikring	33
Unike kunstskatter	35
Dedikasjoner av steinkirkene	37
Oversikt over norske steinkirker fra middelalderen	38
Referanser og datagrunnlag	61

ANNO
1656

Om rapporten

I denne rapporten presenterer vi tilstandsdata om de norske middelalderkirkene i stein. Hva kjennetegner steinkirkene fra middelalderen og hvilke faktorer er viktige for en best mulig forvaltning og bevaring av disse byggene? Vi presenterer et utvalg av nøkkeltall fra undersøkelsen Kirkekontroll 2021, som er en kartlegging av tilstand, klimautfordringer, sikringsgrad og andre forhold. I denne rapporten presenteres det tall for 94 prosent av middelalderkirkene i stein. Resultatene for alle typer kirker er publisert i rapporten «Stein for stein – Kartlegging av tilstand, sikring og ENØK-tiltak i norske kirkebygg». Rapporten ligger på ka.no.

2021-kontrollen er den femte kirkekontrollen. Undersøkelsen er gjennomført i regi av KA, og dataene er innrapportert fra de lokale forvalterne gjennom Kirkebyggdatabasen. Tolv punkter har blitt gjentatt i alle kontrollene. Resultatene gir en god oversikt over bygningsmassens utvikling. Undersøkelsen bygger på norsk standard for tilstandsanalyse (NS 3424:2012) nivå 1.

Detalj fra Værnes kirke, en av landets eldste daterte steinkirker som var under bygging på 1130-tallet.
© Kjartan Hauglid, NIKU

Norske middelalderkirker i stein

Frem til midten av 1100-tallet var det kongen og høyaristokratiet som sto bak det meste av kirkebygging i stein. Den eldste vi kjenner til er omtalt i Snorres Heimskringla, der han forteller at Magnus den gode (konge 1035–1047) bygget en steinhall i kongsgården i Trondheim. Denne steinhallen skal senere ha blitt fullført og innviet som en kirke av Harald Hardråde, som var konge fra 1045 til 1066.

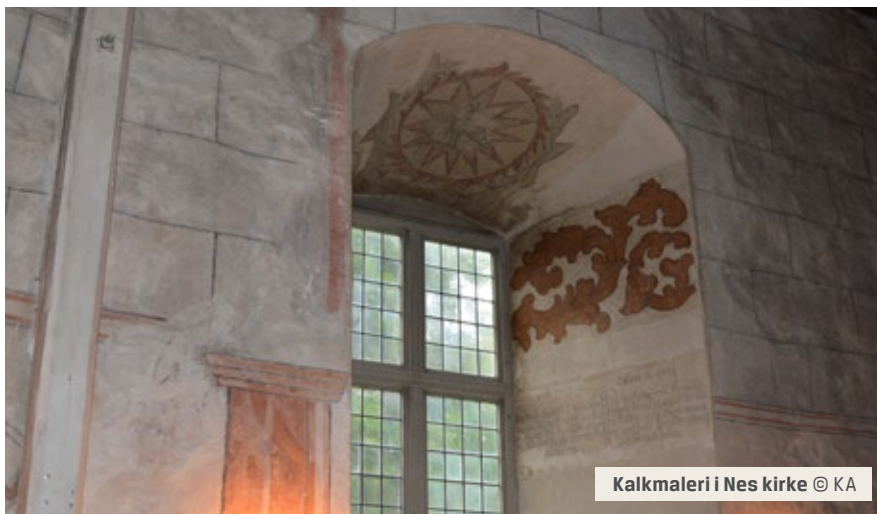
Ingen stående kirker kan sikkert dateres tidligere enn til 1130-årene. Blant de eldste kirkerommene vi kjenner alderen på, er skipet i Værnes kirke, hvor tømmeret til takstolene i koret er hugget vinterhalvåret 1141-42 og 1142-43.

I 1153/54 ble kirkens posisjon i Norge styrket ved at erkesetet ble flyttet fra Lund i Danmark til Trondheim (Nidaros). Frem til midten av 1300-tallet regjerte erkebiskopen i Trondheim over store deler av Nordsjøområdet. De aller fleste bevarte steinkirker

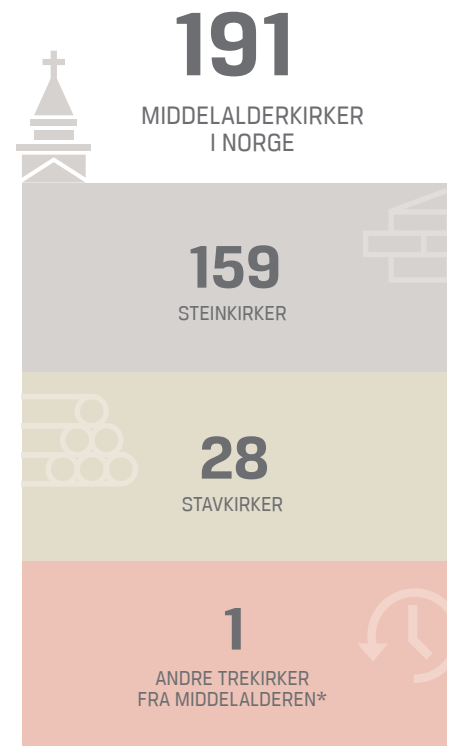
ble bygget i perioden som også går under navnet middelalderens Norgesvelde (1153–1387).

Innenfor Norges nåværende grenser regnet man lenge med at det ble bygget omkring 250 steinkirker i middelalderen. Den første oversikten ble laget av Øystein Ekroll i boken «Med kleber og kalk» i 1997. Ekroll gjennomgikk alle kjente kirker fra norsk middelalder og kom til at det ble bygget 299 steinkirker.

I de siste årene har det kommet til flere steinkirker på listen, og med bykirkene som er kjent fra skriftlige kilder og som var bygget i stein, vet vi om ca. 320 steinkirker fra norsk middelalder, inkludert ca. 30 klosterkirker. Omtrent 150 av kirkene har vært i bruk helt siden middelalderen. Flere kirker, som Berg i Brunlanes, Nærøy, Sakshaug og St. Jetmund kyrkje sto som ruin på 1800-tallet, men er i dag restaurert.

Kalkmaleri i Nes kirke © KA

* I tillegg finnes det noen stående bygninger fra middelalderen som har vært brukt som kirke, men som i dag har status som kapell.

Nidarosdomen er ikke omfattet av kirkekontrollen, fordi den har en annen forvaltning og finansiering enn de øvrige steinkirkene fra middelalderen. Det er Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR) som utfører statens ansvar for restaurering, drift og vedlikehold, forskning og formidling av Nidaros domkirke og Erkebisppegården i Trondheim. NDR er et nasjonalt kompetansesenter for verneverdige bygninger i stein og er underlagt Kulturdepartementet.

Foto: KA

Mellom Stavanger domkirke og Kongsgård ligger «Bispekapellet», Stavangerbiskopens private kapell fra slutten av 1200-tallet. Bispekapellet er en av de minst endrede bygningene i gotisk stil som er bevart fra norsk middelalder. Det har i dag status som kapell.

Foto: Kjartan Hauglid, NIKU.

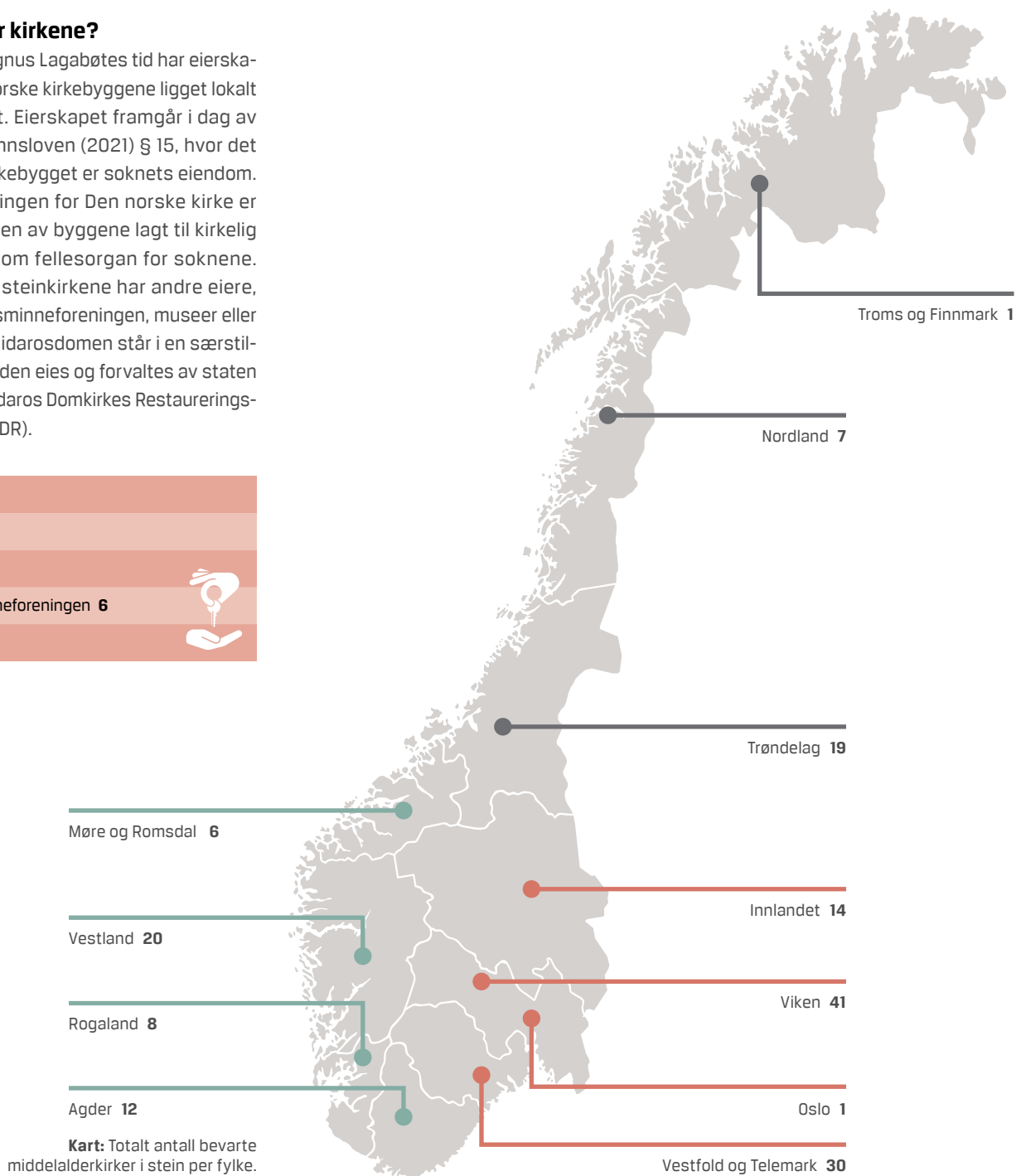

Geografi og eierskap

Hvem eier kirkene?

Helt fra Magnus Lagabøtes tid har eierskapet til de norske kirkebyggene ligget lokalt hos soknet. Eierskapet framgår i dag av trossamfunnsloven (2021) § 15, hvor det heter at kirkebygget er soknets eiendom. I kirkeordningen for Den norske kirke er forvaltningen av byggene lagt til kirkelig fellesråd som fellesorgan for soknene. Enkelte av steinkirkene har andre eiere, som Fortidsminneforeningen, museer eller stiftelser. Nidarosdomen står i en særstilling, ved at den eies og forvaltes av staten gjennom Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR).

Sokn 148	
Stiftelser 3	
Museer 1	
Fortidsminneforeningen 6	
NDR 1	

Snåsa kirke © KA

Logtun kirke © Alexander Nilsen/Kirkebyggdatabasen

Hva kjennetegner en steinkirke fra middelalderen?

De fleste av de bevarte steinkirkene fra middelalderen ligger på landsbygda. Den viktigste årsaken til at kirkene er bevart, er at de har vært i kontinuerlig bruk som soknekirker. De bevarte steinkirkene gir derfor et mer enhetlig inntrykk enn hva som var tilfellet i middelalderen.

De norske middelalderbyene var få og små, men hadde en stor tetthet av steinkirker. De fleste bykirkene ble nedlagt og revet etter reformasjonen i 1537 og mange har vært utsatt for brann. I Oslo brant alle kirkene flere ganger og det var bare Hallvardskirken som overlevde reformasjonen, den nordiske syvårskrigen (1563–1570) og senere bybranner. Byene på Østlandet (Oslo, Tønsberg, Sarpsborg, Skien og Hamar) har alle mistet sine steinkirker fra middelalderen. Gamle Aker kirke ligger i dag i Oslo, men lå opprinnelig utenfor byen. Av middelalderens fem domkirker er det bare Trondheim og Stavanger som er bevart.

For at en kirke skal regnes som en steinkirke fra middelalderen, må kirken stå på sin opprinnelige plass og vesentlige deler av murverket må være bevart. Mange steinkirker ble revet på 1800-tallet, og nye og større kirker ble bygget på samme sted. Ofte ble steinmaterialet fra middelalderkirken brukt som fundamenter eller som byggesteiner i den nye kirken, uten at vi kan si at den stående kirken er en middelalderkirke.

Svært få steinkirker fra middelalderen står uendret slik de ble bygget i sin tid. Mange kirker ble bygget om allerede i middelalderen, og det er flere årsaker til endringene. Ved domkirkene i byene ble

det fra 1200-tallet opprettet domkapitler med kanniker, noe som førte til et behov for større kor. Gjennom middelalderen ble det også stiftet flere altere, noe som kunne føre til ønsker om mer plass. Ringsaker kirke er kanskje det fremste eksempelet på slike endringer, hvor det på 1200-tallet ble bygget et større kor med plass til flere prester, og hvor det ble bygget korsarmer for å få plass til flere altere.

Den viktigste årsaken til endringer av steinkirkene er de mange brannene. Av de 159 steinkirkene fra middelalderen er det et sted mellom 30 og 40 kirker som aldri har brent. Blant disse finner vi kirkene med bevart takverk, men også kirker som Moster og Kinn, hvor taket er skiftet ut på grunn av et værhardt klima og råteskader.

Vern

De norske middelalderkirkene i stein er automatisk fredet gjennom kulturminnelovens bestemmelser. Dette gjelder alle kirker og kapeller som er bygd før 1650. Alle tiltak/endringer i disse kirkene må godkjennes av både Riksantikvar og biskop.

Kirkesteder fra middelalderen

Av de over 300 steinkirkene vi kjenner til er det ca 35 som står som en ruin som kan besøkes og oppleves. Ruiner og kirkesteder fra middelalderen er registrert og tilgjengelige via Askeladden og kulturminnesøk. I Askeladden er det i dag registrert 647 kirkesteder i Norge som har vært i bruk siden middelalderen. De middelalderiske delene av gravplassene er fredet og er viktige kilder til kunnskap om middelalderkirkene.

Ringsaker kirke © Kirkebyggdatabasen

Om bygningene

Klimaskallet på en kirke er tak og tårn, yttervegger, mur og fundamenter. Altså det som omslutter kirkebygget og beskytter den bærende konstruksjonen mot ytre påvirkning. Tilstanden på klimaskallet er avgjørende for muligheten til å opprettholde kirkenes bygningsmessige og kulturhistoriske verdier på lang sikt, og for bevaringen av interiør og inventar. Klimaskallet på middelalderkirkene i stein er unikt og har en lang historie.

Murverk fra middelalderen

De fleste av middelalderkirkene er oppført med tykke murer av lokale steinsorter, med puss, fuger og murkjerner av kortreist kalkmørtel. Alle norske middelalderkirker i stein fikk på 1600- og 1700-tallet en utvendig kalkpuss. Fra slutten av 1800-tallet og frem mot midten av 1900-tallet ble pussen av ulike årsaker fjernet. Fortsatt står 28 av de 159 steinkirkene helt uten puss. I tillegg kommer enkelte kirker som har puss på én eller flere vegger.

Noen få kirker ble bygget av fint tilhugde kvaderstein. En slik byggemåte forutsatte en organisert bygghytte og tilgang på et steinbrudd. Kirker med kvaderstein er ofte knyttet til kongen eller høyaristokratiet. Eksempler på kirker som er nesten helt bygget av kvaderstein er Nidarosdomen, Gamle Aker kirke, Ringsaker kirke, Hoff kirke på Toten og Nikolaikirken på Gran.

Det er også eksempler på mindre romanske kirker helt eller delvis bygget av kvaderstein, som Talgje kirke på øya Talgje i Stavanger kommune. Her er koret bygget av presist tilhugde kvaderstein av høy kvalitet, noe som tyder på at kirken var

bygget av en profesjonell bygghytte. Det samme gjelder skipet i Moster gamle kirke, som også er bygget av kvaderstein. Kvadersteinsmurverk har ofte runeinnskrifter og merker i murene fra ulike tider, noe som viser at denne typen murverk i middelalderen ikke alltid hadde kalkpuss. Rygge kirke i Østfold er bygget med et opprinnelig fargespill i kvadersteinen, her er annenhver stein rød tønsbergitt og hvit syenitt.

Fra 1200-tallet endrer murverket karakter og store steiner blir ofte satt inn i murverket på høykant. Mellom de store steinene ble det fylt opp med småstein, såkalt piningsstein. Denne typen murverk ser alltid ut til å ha vært pusset og kalket. Bevart utvendig puss fra middelalderen viser at denne var påført i tynne strøk som en tynn slemming. Innvendig var pusslagene oftere tykke og jevne, særlig der veggene skulle dekoreres med kalkmalerier.

kulturminnesøk.no

Kulturminnesøk viser data fra Askeladden, som er Riksantikvarens database over kulturminner i Norge. Alle kirkesteder med stående vernede og fredete kirker er registrert og kartfestet i databasen. I tillegg finnes dokumentasjon av ruiner og kirkesteder hvor bygninger har gått tapt.

kirkesøk.no

Kirkesøk inneholder alle kirkene i Norge med informasjon om bygningen, kart, bilder og kontaktinformasjon.

Rygge kirke © Torild Granhaug/Kirkebyggdatabasen

Taket i Værnes kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Tårnet i Værnes kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Avaldsnes – steinkirke med nytt vesttårn
© Torild Granhaug/Kirkebyggdatabasen

Tak og tårn på middelalderkirkene

Steinkirkene hadde tak av tre. Men det var store regionale forskjeller i utformingen av takverket. Kirker på Østlandet var opprinnelig bygget med en himling både i koret og i skipet. I Trøndelag og på Vestlandet var kirkene bygget med en åpen takstol der taksperrene var synlige fra kirkegulvet. En åpen takstol gir en helt annen romopplevelse med et stort og høyreist kirkerom. Denne typen takverk ligner mer på stavkirkene, som alle hadde åpen takstol i middelalderen.

Det meste av kunnskapen om norske takverk fra middelalderkirkene i stein har vi fra arkitekten Ola Storsletten. Han disputerte på en avhandling om norske takverk fra middelalderen i 2002. Storsletten viste at de fleste bevarte takene i steinkirkene hadde en takvinkel omkring 50 grader, noe som er nødvendig for at snøen skal skli av takene.

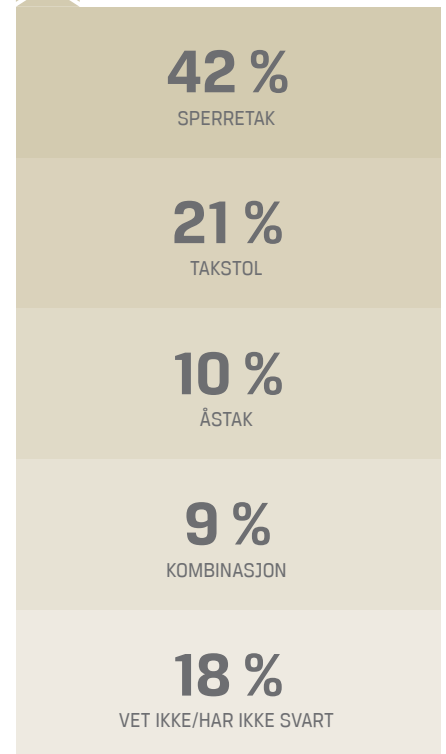
Kirketakene var derfor også som hovedregel konstruert med glatte flater for at snøen ikke skulle bli liggende. Den opprinnelige kledningen på de eldste kirkene fra begynnelsen av 1100-tallet var ofte vannrette bord som lå over hverandre. Utover i middelalderen ble slike bordtak ofte supplert og forsterket med spon, som er små overlappende trestykker. På 1200-tallet ser det ut som spon var den mest utbredte formen for taktekking. Noen ganger, som på Nidarosdomen, ble takene tekket med blyplater. Enkelte steder ble det også lagt takskifer, og først på 1600-tallet ble takpanner vanlig.

Gjennom hele middelalderen sto kirkerommene uoppvarmet. Om man valgte åpen

takstol eller en flat himling spilte derfor mindre rolle for varme. En viktig forskjell er at en flat himling vil gi en helt annen akustikk enn det åpne takverket. Flere kirker fikk etter hvert hvelv, noe som ga bedre akustikk. Ringsaker kirke utmerker seg med spesielt god akustikk. Dette er også den eneste bevarte kirken fra norsk middelalder som har hvelv i alle rom.

Steinkirkene ble ofte bygget med store og solide tårn med plass til en eller flere kirkeklokker. Domkirkene og noen få middelalderkirker ble opprinnelig bygget med sentraltårn. Ringsaker kirke har det høyeste og best bevarte tårnet av denne typen.

Av de 159 bevarte steinkirkene har 71 kirker i dag tårn. Seks kirker har sentraltårn (Borgund, Eidsvoll, Gamle Aker, Nikolaikirken på Gran, Ringsaker kirke og Utstein klosterkirke), de øvrige har vesttårn. 59 av tårnene er i stein, de øvrige i tre. Omkring 50 av steintårnene kan dateres til middelalderen. Alle tretårnene og enkelte steintårn er bygget til eller rekonstruert i moderne tid.

Figur: Ulike takkonstruksjoner på steinkirker fra middelalderen i Norge. Basert på kirkekontrollen 2021.

Ringsaker kirke © KA

23 %

AV STEINKIRKENE FRA MIDDEL-
ALDEREN HAR UTILFREDS-
STILLENDEN TILSTAND PÅ GRUNN
OG FUNDAMENTER. DETTE KAN
VÆRE KRITISK, SÆRLIG FOR
DE MASSIVT TUNGE BYGNINGENE

Fundamentering av steinkirkene

Byggingen av en steinkirke begynte med å legge ut grunnplanen. Deretter ble det gravd grøfter ned til fast undergrunn. Fundamentgrøftene var ofte noe bredere enn murverket over. Ideelt sett skulle grøften graves ned til fast fjell, men dette var sjelden mulig, derfor er fundamentgrøftene oftest bare gravd ned til faste morenemasser eller tettpakket leire som var avsatt under forrige istid.

Gjennom middelalderen var det store variasjoner i fundamenteringen av en steinkirke, men et fellestrekk er at fundamentene nesten alltid ble bygget lagvis, og at steinene ble stabilisert med sand eller leire. Det var vanlig å bruke runde åkerstein i

fundamentene, men fundamenter kunne også bygges opp med steiner som vekselvis var kantsatt på skrå.

I byene er kirkene enkelte ganger bygget på ustabile masser. Da ble det først slått ned pæler tett i tett, og over dette ble det bygget store flåter av tømmerstokker som igjen bar et fundament av stein. Olavskirken i Oslo var bygget på denne måten.

Store planeringsarbeider og utfyllinger under flere av steinkirkene tyder på at plasseringen av kirken i landskapet kunne være viktigere enn å finne en egnet og flat grunn for kirken. Sunnivakirken på Selja er et eksempel på dette, den er bygget på en stor kunstig terrasse i en bratt skråning.

Giske kyrkje © Kjartan Hauglid, NIKU

Balke kirke © Torild Granhaug/Kirkebyggdatabasen

Stavanger domkirke, nordveggen i nordre tverrskip: Den vanligste måten å fundamenter steinkirker på var å grave grøfter ned til en hard undergrunn, hvor runde åkerstein ble lagt lagvis i sand eller løsmasser. I Stavanger domkirke var det også brukt knust kleberstein som avrettingsmasse mellom de ulike fundamentlagene.
Foto: Kjartan Hauglid, NIKU

Flåtefundament for Olavskirken i Oslo, under utgravning på 1920-tallet.
Foto: Gerhard Fischer, Riksantikvarens arkiv

Sunnivakirken på Selja: For å kunne bygge den romanske steinkirken (øverst, midt i bildet) i nærheten av Sunniva-helleren (øverst til venstre) ble det bygget en enorm terrasse som fundament for kirken.
Foto: Kjartan Hauglid, NIKU

Forvaltning og økonomi

Gamle kirkebygg forplikter

Ansvar for forvaltningen av en middelalderkirke går langt utover det som påligger fellesrådet ved forvaltningen av en kirke uten vern. En kirkes status som fredet byr på særskilte utfordringer og medfører et stort ansvar, men også en spennende og meningsfull oppgave. Det er kommunen som har ansvaret for å bevilge midler til drift og vedlikehold av kirkene.

Etter at stavkirkene ble satt i stand og sikret gjennom Riksantikvarens stavkirkeprogram i 2001–2015, har tilstanden til middelalderkirkene i stein fått økt oppmerksomhet.

Tilskuddsordninger

I perioden 2019–2021 har de kulturhistoriske viktige kirkebyggene blitt styrket gjennom statlige tilskuddsordninger på 179 mill kr. Det er Riksantikvaren som har forvaltet tilskuddene og søknadsprosessen har gått gjennom Kirkebyggdatabasen. Av de bevilgende midlene har om lag 100 mill kr gått til middelalderkirker i stein. 76 middelalderkirker har til sammen fått bevilget 71,8 mill kr til istandsetting av klimaskallet. 12 kirker har mottatt tilskudd til brannsikring for til sammen 5,8 mill kr, og 50 kirker har fått 11 mill kr til utbedring av elektriske anlegg. I 2021 ble det også gitt mulighet for å søke på midler til forprosjekter. 13 kirker har fått tilskudd til forprosjekt for mur og 22 til slukkeanlegg. Det er til sammen gitt tilskudd til forprosjekter på 10 mill kr. Tilskuddsordningene har fungert som en katalysator for både de kirkelige fellesrådene og kommunene til økt fokus og innsats.

Planmessig vedlikehold

KA har etter NS 3424:2012 Tilstandsanalyse av byggverk utviklet et verktøy for gjennomføring av periodisk tilstandsanalyse av kirkebygg på nivå 2. En nivå 2-analyse gir fellesrådene en faglig vurdering av tilstanden samt et estimat for kostnader. Der nivå 2-analysene peker på alvorlige feil og mangler, går man videre på nivå 3 for å finne årsak og skadeomfang. Dette gir enda bedre innsikt i antatte kostnader.

Regelmessige tilstandsanalyser med tilhørende oppfølging er et nyttig verktøy for et planmessig og preventivt vedlikeholdsarbeid. Dette vil også motvirke

Vestre Moland kirke © Jiri Havran/Kirkebyggdatabasen

Figur: Tre nivåer for tilstandsvurdering basert på NS 3424:2012 Tilstandsanalyse av byggverk.

at små avvik får mulighet til å utvikle seg til store og omfattende skader.

Et eksempel fra Snåsa kirke

Sommeren 2020 ble det gjennomført tilstandsanalyse på nivå 2 etter NS 3424:2012 på Snåsa kirke. Det ble kartlagt en utglidning i takkonstruksjonen, som var forsøkt utbedret i 2009. Denne skaden ble rapportert med den dårligste tilstandsgraden (TG3), med anbefaling for mer dyptgående undersøkelser på nivå 3.

Man fulgte opp med nivå 3-undersøkelser høsten 2021 på den aktuelle konstruksjonsdelen ved kirken. Det ble da avdekket at utglidningen i takkonstruksjonen skyldes at hele bæresystemet til taket er underdimensjonert i forhold til den vekten det skal bære. Risikoen for katastrofale skader resulterte i en midlertidig stengning av kirken.

Den lokale reparasjonen fra 2009 kan ses på som et eksempel på hvordan utbedringen av en synlig skade ikke nødvendigvis er løsningen på problemet. Den eneste måten å utbedre takkonstruksjonen på Snåsa

kirke vil være å styrke hele den bærende konstruksjonen, ikke behandle en skade som har sin årsak i et større bakenforliggende problem.

Kirkevakta

Asker kirkelige fellesråd har i samarbeid med Riksantikvaren og KA testet ut en metodikk for vedlikeholdsovervåking av kirkebygg, basert på EØS-prosjektet «Pro monumenta». Metoden baserer seg på ambulerende vedlikeholdsbusser med personell, klatreutstyr og verktøy. Det norske prøveprosjektet har fått navnet «Kirkevakta». Alle bygninger blir besøkt av kirkevakta en gang om høsten og en gang om våren, med en fast sjekklister for bygningen i Kirkebyggdatabasen. Små saker som rift i en takrenne eller skjeve taksteiner blir reparert på stedet, og større avvik rapporteres inn for oppfølging. Prosjektet har blitt kjørt som en pilot i 2020 og 2021, og er under evaluering.

Inspeksjon i klatretau © KA

Fare for naturskader

Alle norske kirkebygg er kartlagt med hensyn til fare for naturskader i et prosjekt i regi av Riksantikvaren og KA. Analysen ble gjort av Norges Geotekniske Institutt på grunnlag av tilgjengelige farekart innenfor flom og skred, sammenstilt med geologiske og meteorologiske datakilder. Resultatene er presentert i en interaktiv kartfortelling hvor man kan søke opp resultatene for hvert enkelt kirkebygg. Fire av kirkene som ble klassifisert i fareklasse 2 eller 3 for flom eller skred er middelalderkirker i stein.

naturfarer.kirker.ka.no

På bildet: **Nes Kirke** © KA/Multiconsult

Middelalderkirkene og klimapåvirkning

Klimaendringene gir økt fare for skader på bygningene. Våtere og varmere klima fører til raskere nedbrytning og krever hyppigere ettersyn og vedlikehold. I tillegg forventes det stigende grad av skred og flom. Steinkirkene er først og fremst truet av lekkasjer og fukt. Fuktproblemene kan ha mange årsaker: tak som er lekk, ødelagte nedløpsrør,

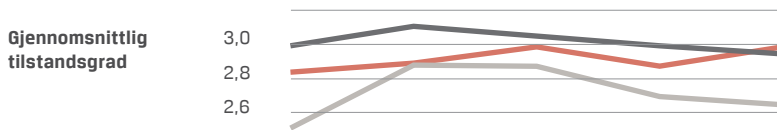
eller tett drenering. Mange skader oppstår fordi man har brukt feil materialer og metoder ved restaureringer og reparasjoner i nyere tid. Blant annet gjelder dette bruken av sementmørtler og moderne puss og maling som er for tett og dermed stenger fukt inne. Riktig kompetanse blir enda viktigere med økte klimapåkjenninger.

Utvikling i tilstand for klimaskallet 2005–2021

Sett over tid er det ytterveggene på middelalderkirkene i stein som er mest utsatt.

Gjennomsnittlig tilstand på ytterveggene har hatt en negativ utvikling siden 2009.

Tilstandsgrad på:	2005	2009	2013	2017	2021
Yttertak og tårn	2,84	2,87	2,92	2,85	2,97
Yttervegger	2,53	2,86	2,83	2,71	2,61
Grunn- og fundamenter	2,94	3,06	3,01	2,98	2,95

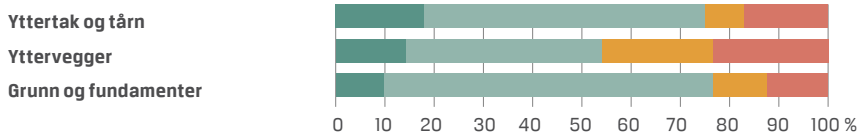

Tilstandsgrader: 1 = dårlig / 2 = mindre bra / 3 = bra / 4 = meget bra

Middelalderkirker i stein endring i tilstand på klimaskall 2017–2021

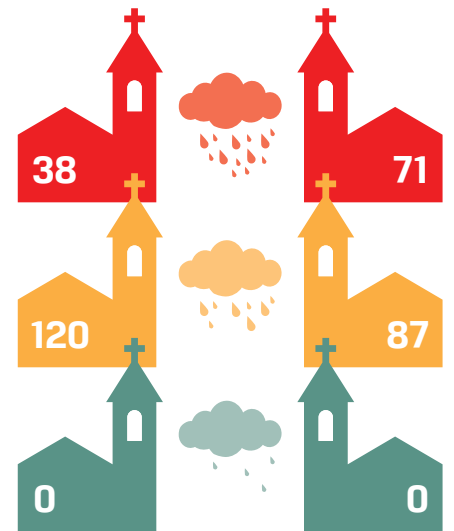
Kirkeeierne ble spurt om tilstanden for klimaskallet i 2017 og 2021. Når resultatene samkjøres kirke for kirke, kan man få indikasjoner på «bevegelser» i bygnings-

massen i perioden fra 2017 til 2021. Positiv utvikling betyr at kirken har gått fra ikke tilfredsstillende til tilfredsstillende tilstand, og negativ utvikling vice versa.

	Yttertak og tårn	Yttervegger	Grunn og fundamenter
Positiv utvikling	18,2 %	14,9 %	10,1 %
Stabilt bra	57,4 %	39,9 %	66,9 %
Stabilt dårlig	8,8 %	22,3 %	10,8 %
Negativ utvikling	15,5 %	23,0 %	12,2 %

Tilfredsstillende tilstand = meget bra eller bra. Ikke tilfredsstillende tilstand = mindre bra eller dårlig

Antall kirker i historiske råtesoner

Antall kirker i fremtidige råtesoner

Figur over: Basert på kartdata fra rapporten Potential Risk of Wood Decay, Meteorologisk institutt 2017. Geoanalyse på grunnlag av kartdata fra Meteorologisk institutt er utført av KA.

Tallene viser antall kirker i ulike råtesoner historisk og i fremtiden. Historisk periode 1971–1999 vises til venstre, og fremtidsscenario for perioden 2031–2060 til høyre. Kirkene i rød sone har høy fare for å bli nedbrutt på grunn av fukt og råte, dersom preventive tiltak ikke settes inn. 33 av de 158 kirkene i analysen vil bevege seg fra gul til rød sone i løpet av de neste tiårene, ut fra et middels utslipps-scenario.

Kirketårnet til Edøy kirke © KA

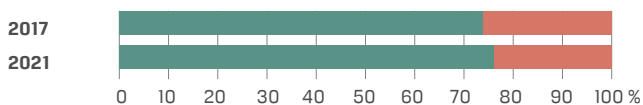
Tilstand på yttertak og tårn

Overordnet tilstand omfatter vurdering av takteking, bærekonstruksjon, tårn, nedløp og beslag i ett samlet punkt. Gjennomsnittlig vurdering på dette punktet er 2,97 for middelalderkirkene, litt under nivået for hele bygningsmassen (3,03). Det er en fremgang på punktet fra 2017, hvor gjennomsnittlig tilstand lå på 2,85 for middelalderkirkene i stein.

Tak og tårn er komplisert å vurdere fra bakken på høye og arkitektonisk utfordrende

bygg. Resultatene nedenfor er basert på observasjoner gjort fra bakkenivå. I 2020 undersøkte vi tak og tårn på nivå 2 på 19 middelalderkirker. Da viste seg at andelen som fikk påvist mangler økte fra 27 til over 90 prosent. Forskjellen var da at man fløy med drone og tok nærbilder på utsatte steder. Dersom man leser resultatene nedenfor i lys av dette, er det grunn til å tro at det her finnes større utfordringer enn det egenkontrollen avdekker.

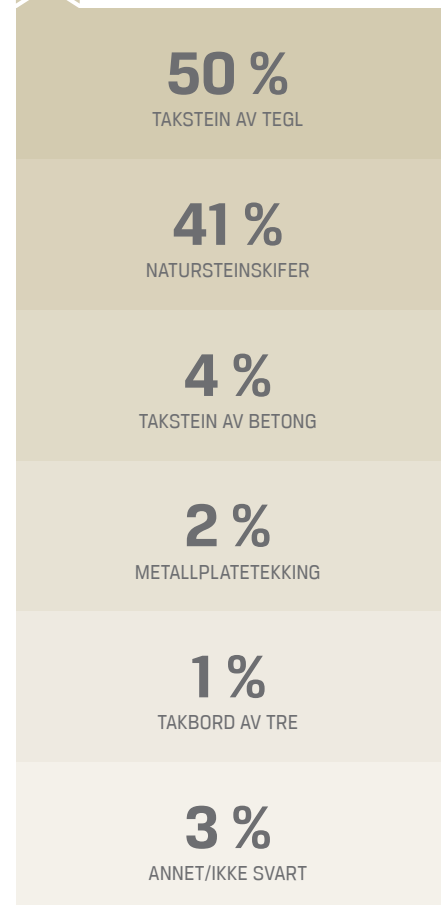
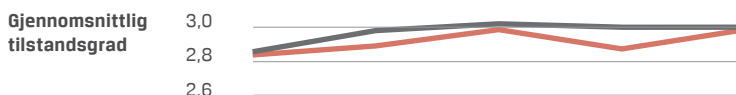
Overordnet tilstand yttertak og tårn 2017 og 2021:

	2017	2021
Meget bra/Bra	73 %	76 %
Mindre bra/Dårlig	27 %	24 %

Utvikling i gjennomsnittlig tilstand for yttertak og tårn:

	2005	2009	2013	2017	2021
Middelalder stein	2,84	2,87	2,92	2,85	2,97
Alle kirker	2,85	2,98	3,01	3,01	3,03

Figur over: Taktekkingsmateriale for middelalderkirkene i stein i dag. Basert på tall fra Kirkekontrollen 2021.

24 %

HAR IKKE TILFREDSSTILLEND
TILSTAND PÅ TEKKING AV
TAK OG TÅRN

33 %

HAR IKKE TILFREDSSTILLEND
TILSTAND PÅ TAKRENNER,
GRADRENNER OG NEDLØP

10 %

HAR IKKE TILFREDSSTILLEND
TILSTAND PÅ BÆRENDE KONSTRUK-
SJONER OG TAK INNENDIG

16 %

HAR BEVEGET SEG I NEGATIV RETNING
FRA 2017, 18 PROSENT AV KIRKENE
HAR BEVEGET SEG I POSITIV RETNING

2,61

GJENNOMSNTLIG
TILSTANDSGRAD

Tilstand på yttervegger

Overordnet tilstand for ytterveggene omfatter vurdering av veggkonstruksjon, panel/kledning, vinduer og dører og overflatebehandling i ett samlet punkt. Gjennomsnittlig vurdering på dette punktet er 2,61 for steinkirkene fra middelalderen, det er under nivået for hele bygningsmassen (2,93). Det er en tilbakegang på punktet fra 2017, hvor gjennomsnittlig tilstand lå på 2,71 for middelalderkirkene.

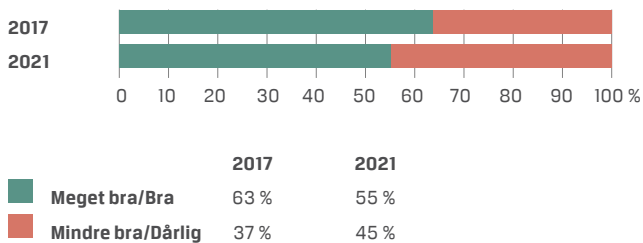
I kirkekontrollen 2021 skiller steinkirkene seg negativt ut. De utgjør 10 prosent av antall kirker, men 15 prosent av antall kirker med utilfredsstillende tilstand. Dette er svært urovekkende fordi dette er kirker med stor verneverdi. Her er det behov for mer kunnskap om årsak og metode samt kompetanse for istandsetting.

«Dessverre er det ved tidligere rehabiliteringer brukt mye sement i stedet for kalkmørtel. Denne sementen bør fjernes. Høsten 2021 blir sprekker tettet og steiner festet.»

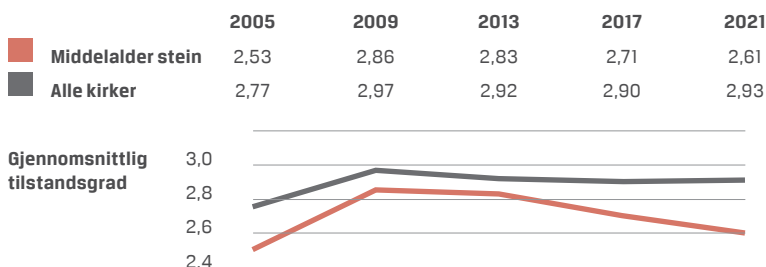
«Kirken er bygget i naturstein. Alle fuger er spekket med sement. På grunn av tettheten i sementen holdes fuktigheten inne i vegg. Konstruksjonen er utsatt for frostsprengning.»

Kommentarer fra
Kirkekontrollen 2021

Overordnet tilstand på yttervegger 2017 og 2021:

Utvikling i gjennomsnittlig tilstand for yttervegger:

48 %

HAR FUKT/RÅTE
I SPROSSER ELLER KARM

45 %

MELDER OM MINDRE BRA
ELLER DÅRLIG TILSTAND
PÅ YTTERVEGGER

9 %

HAR YTTERKLEDNING AV TRE
ELLER ANNET MATERIALE

23 %

HAR BEVEGET SEG I NEGATIV RETNING
FRA 2017, 15 PROSENT AV KIRKENE
HAR BEVEGET SEG I POSITIV RETNING

Frogner gamle kirke i Sørum © KA/Harald Ringstad

HEXEBERG

DALE

ESSEL HELGA

2,95

GJENNOMSNI
TILSTANDS
GRAD

Tilstand på grunn og fundamenter

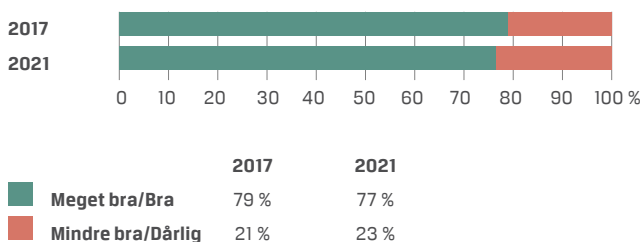
Overordnet tilstand dreier seg om vurdering av grunn, fundamenter, grunnmur, drenering, kryperom og kjeller i ett samlet punkt. Gjennomsnittlig vurdering på dette punktet er 2,95 for steinkirkene fra middelalderen, det er under nivået for hele bygningsmassen (3,08). Det er på omtrent samme nivå som i 2017, hvor gjennomsnittlig tilstand lå på 2,98 for middelalderkirkene.

I de siste kirkekontrollene har andelen utilfredsstillende tilstand på grunn og fundamenter ligget stabilt på ca 14 prosent for hele bygningsmassen. Men også her er det grunn til økt bekymring for middelalderkirkene i stein. Andelen for disse var ved siste kontroll på 23 prosent, og er høyere enn i 2017. Særlig med tanke på det massive marktrykket som en slik steinbygning har, er dette et funn som må tas alvorlig.

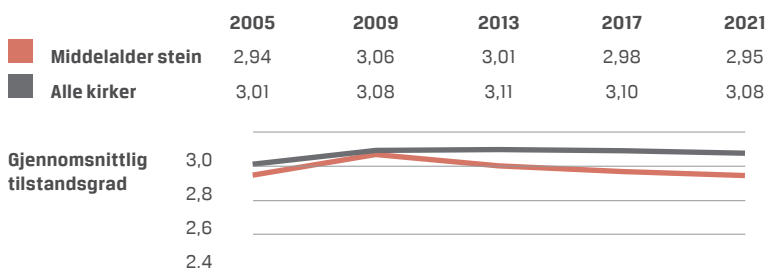
«Det er først og fremst dreneringen som er dårlig – dermed får vi også fuktskader på kirkeveggen.»

Kommentarer fra
Kirkekontrollen 2021

Overordnet tilstand på grunn og fundamenter 2017 og 2021:

Utvikling i gjennomsnittlig tilstand for grunn og fundamenter:

148

MIDDELALDERKIRKER
I STEIN HAR GRAVPLASS
RUNDT KIRKA

23 %

MELDER OM DÅRLIG ELLER
MINDRE BRA TILSTAND PÅ
GRUNN OG FUNDAMENTER

12 %

MELDER AT LEDNINGSNETT
SOM SKAL FØRE BORT VANN
IKKE HAR GOD NOK KAPASITET

12 %

HAR BEVEGET SEG I NEGATIV RETNING
FRA 2017, 10 PROSENT AV KIRKENE
HAR BEVEGET SEG I POSITIV RETNING

Brannsikring

En kirkebrann skaper en unntakstilstand i lokalsamfunnet. Å miste et kirkebygg i brann rammer bredt; følelsesmessig, kulturhistorisk og økonomisk. På grunn av treverk i konstruksjonen er også steinkirkene fra middelalderen sårbare for brann. Utformingen av treverket i takkonstruksjon, gulv, galleri, interiør og inventar bidrar til den helhetlige opplevelsen av bygningen. Mange av disse byggene har i tillegg tilbygg av tre, noe som øker risikoen for påtenning. Det er derfor viktig å sikre kirkebyggene med gode varslingssystem og automatiske slokkeanlegg som kan starte slokking umiddelbart etter en brannstart. Prioriterte bergingslister for redningsetatene er også et nyttig verktøy.

Andelen av alle kirker som har automatisk slukkeanlegg er totalt sett lav, og det er registrert lite bevegelse de siste fire årene. Her har middelalderkirkene hatt en mye bedre utvikling. Det har vært en bred satsning på sikring av disse byggene av både Barne- og familiedepartementet, Riksantikvaren og KAs kirkebyggforsikring, og satsingen gjenspeiles i kirkekontrollen.

Kirker som aldri har brent

Kinn kyrkje på øya Kinn utenfor Florø er et eksempel på en steinkirke hvor det aldri har vært brann og hvor det er bevart inventar og kirkekunst fra 1200-tallet og til i dag. Kinn har også Norges best bevarte korskille eller lektorium fra middelalderen. Kinn har også Norges best bevarte korskille eller lektorium fra middelalderen (se forsiden av rapporten).

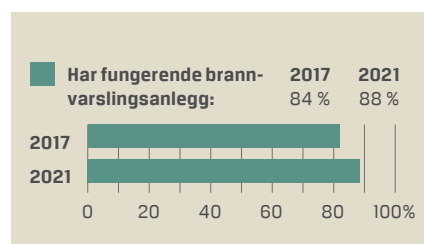
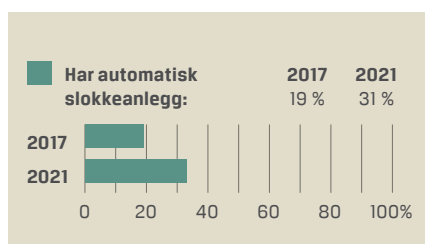

«Sprinkelanlegg ble installert i 2019. Kommunen har utsatt graving av ny vannledning med riktig trykk til 2022. Anlegget er derfor ikke satt i drift.»

«Slokkeanlegg er på trappene. Skal i utgangspunktet installeres i år, men det blir antagelig neste år. Prosjektering er klar, og finansiering er på plass.»

Kommentarer fra Kirkekontrollen 2021

Kinn kyrkje
© Per Arvid Åsen/Kirkebyggdatabasen

5 %

AV KIRKENE HAR HATT BRANNTILLØP I LØPET AV DE SISTE 10 ÅRENE

13 %

MELDER OM MINDRE BRA ELLER DÅRLIG TILSTAND PÅ INNENDØRS KABLING OG KONTAKTPUNKTER

14 %

MELDER OM MINDRE BRA ELLER DÅRLIG TILSTAND PÅ SIKRINGSSKAP

22 %

HAR SIKRINGSSKAP MED SKRUSIKRINGER

Fjære kirke © Erlend Bjørtvedt

Innbrudds- og tyverisikring

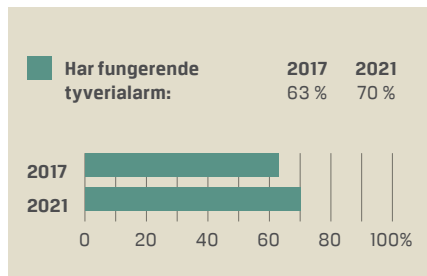
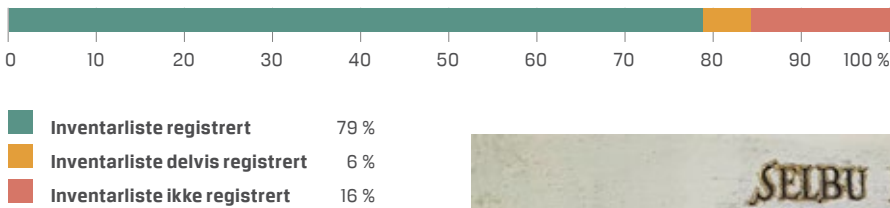
Ved sikring av middelalderkirker, er det viktig å gjøre sikkerhetstiltak som er minst mulig visuelt skjemmende. Den viktigste grunnsteinen i sikkerheten er å dokumentere inventaret i Kirkebyggdatabasen. En slik registrering vil i seg selv gjøre gjenstandene sporbare og mindre attraktive å stjele.

Et minimum av sikring bør inneholde innbruddsalarm med overføring, samt alar-

mering knyttet til særlige verdifulle gjenstander.

Det finnes i dag en rekke låssystem og adgangskontroll-system som kan gi kirkeeieren god oversikt over tilgangen til kirkebygget. De eldste og mest verdifulle dørene har gjerne verneverdige og robuste låssystem som fremdeles bidrar til en god sikkerhet.

Inventarregistrering i Kirkebyggdatabasen:

8 %

MELDER OM TILFELLER AV TYVERI ELLER INNBREDDSFORSØK I LØPET AV DE SISTE 10 ÅRENE.

57 %

HAR TYVERIALARM KOBLET TIL ALARMSENTRAL

33 %

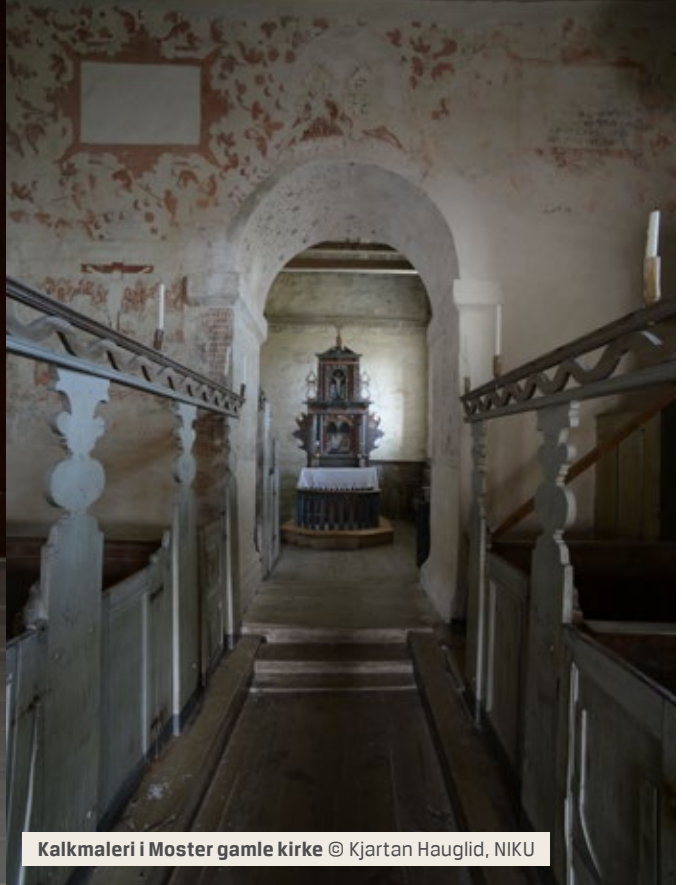
HAR UTARBEIDET VERDIBERGINGSPLAN FOR INVENTARET

86 %

HAR FLOMBELYSNING

Døpefont fra Trøgstad kirke © Kirkebyggdatabasen

Kalkmaleri i Moster gamle kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Treskjæring fra Værnes kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Kalk fra middelalderkirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Unike kunstskatter

Kirkebygget med kunst, inventar og omgivelser, må ses på som en helhet. Innsiden påvirkes av utsiden. Et velfungerende klimaskall er avgjørende for at inventaret og kunsten blir bevart.

Det finnes verdifullt inventar og uerstattelige kunstskatter fra middelalderen i mange norske kirker. Faktisk er det mer bevart i Norge enn i mange andre europeiske land. Selv om mye har blitt flyttet til museer, er det fortsatt atskillig som befinner seg i kirkene og dermed har en kontinuerlig brukshistorie fra middelalderen til i dag. Det er særlig de malte treskulpturene, alterskap og alterfrontalene fra middelalderen som har fått mye oppmerksomhet, men det finnes også døpefonter, altere og mye annet inventar fra middelalderen. Når en kirke ble revet eller gikk tapt på annet vis, var det vanlig at inventar ble gjenbrukt i nye kirker på stedet, og derfor er det ikke alltid sammenfall mellom alder på kirkebygget og alder på kunst og inventar.

Det finnes middelalderkunst og -inventar i kirker med og uten vernestatus. Kirkerommet i middelalderkirkene er som regel endret gjennom historien på grunn av reformasjonen, endret liturgi og bruk. Noen av kirkene har et nesten «musealt» preg med mye middelalderinventar, men de fleste har inventar fra etter reformasjonen. Da fikk mange kirker gallerier, prekestol og kirkebenker til menigheten.

Kalkmalerier

Unikt for steinkirkene fra middelalderen er at det finnes bevarte muralmaleri eller kalkmaleri i en eller annen form i ca. hver tredje kirke. Kalkmaleri er en veggdekor

som er malt på en kalket mur. Kalkmaleriene er fra forskjellige perioder, og vi kan dele dem grovt inn i middelalderdekor og dekor fra etterreformatorisk tid, dvs. etter 1537.

Gjennom forskningsprosjektet «Norske kalkmalerier fra middelalderen til 1850» kartlegger og undersøker NIKU disse kalkmaleriene og peker på viktigheten av å bevare de på rett måte.

Kirkeklokker fra middelalderen

De eldste kirkeklokkene i Norge er fra perioden fra 1000–1150. Klokkene ble både importert og, etter hvert, produsert ved klokkestøperier i Norge. Frem til starten av 1900-tallet var ringemetoden manuell. En kartlegging av alle landets kirkeklokker viser at det finnes 262 kirkeklokker fra middelalderen i norske kirker. 77 av disse befinner seg i kirker eldre enn 1600, mens et betydelig antall er gjenbrukt i nyere kirker. Ut ifra dette materialet kan vi anslå at det er 117 kirker som har kirkeklokker fra middelalderen og som bruker manuell ringemetode.

1 av 3

KIRKER HAR BEVART KALKMALERI

DET FINNES

262

KIRKEKLOKKER FRA MIDDELALDEREN I NORSKE KIRKER

47 %

AV MIDDELALDERKIRKENE HAR INNEKLIMAOVERVÅKING KONTINUERLIG ELLER I PERIODER

45 %

HAR AUTOMATISK VARMESTYRING

Skulpturer fra Bodin kirke © Torild Granhaug/Kirkebyggdatabasen

Madonna fra Hedrum kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Døperen Johannes fra Gildeskål kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Jesu død, alterbilde fra St. Jøtund kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

St. Olav fra Eidsberg kirke © Kjartan Hauglid, NIKU

Dedikasjoner av steinkirkene

Før en kirke kunne tas i bruk til kirkelige handlinger måtte den innvies av biskopen. Under innvielsesritualet ble det lagt ned relikvier av en eller flere helgener i alteret. Helgenens festdag ble også kirkens festdag, og det er som regel denne dagen som er nedskrevet og kjent, og ikke året kirken ble innviet. Den tidligste steinkirken som er omtalt i kongesagaene ble bygget av Harald Hardråde i Trondheim og var viet St. Maria. Alle de tidligste steinkirkene er viet til det vi kan kalle «universelle» helgener. Etter popularitet var dette St. Maria, St. Peter, Døperen Johannes og Kristus. To tidlige domkirker i stein som ble bygget av Olav Kyrre i Bergen og i Trondheim på slutten av 1000-tallet, var begge Kristkirker.

Flere steinkirker var også viet norske helgener. Viktigst var Norges nasjonalhelgen St. Olav, som er representert i flere titalls steinkirker over hele landet. De andre norske helgene er mer regionale, og det er bare på Østlandet vi finner steinkirker viet St. Hallvard, som i Hallvardskirken i Oslo. Tilsvarende er det bare på Vestlandet at vi har kirker viet St. Sunniva, som på Selja.

I den tidlige kristningstiden var det flere misjonsbiskoper som kom fra England, som Olav den helliges biskop Grimkjell. Dette er trolig årsaken til at flere av de tidlige norske steinkirkene har dedikasjoner til engelske helgener. Klosterkirken på Selja er viet til den første britiske martyren St. Alban, og domkirken i Stavanger er viet St. Svithun, biskop av Winchester. Flere steinkirker er også viet St. Edmund (Jetmund) som var konge av East Anglia. Gjennom middelalderen kunne både kirker og altre endre dedikasjon, eller få flere dedikasjoner. Et

eksempel er steinkirken på Hovedøya i Oslo, som ble bygget tidlig på 1100-tallet, og som opprinnelig var viet til St. Edmund. I 1147 ble kirken overtatt av cisterciensermunker fra Kirkstead Abbey og ble samtidig viet til Maria i tillegg til St. Edmund.

Det finnes også andre norske steinkirker med utenlandske helgendedikasjoner, som St. Knuds kirke på Tilrem på Brønnøy som er viet den danske kong Knud den Hellige, som døde i 1086. På begynnelsen av 1300-tallet bygget Håkon 5. et kongelig kapell på Tyssøy sørvest for Bergen som var viet den franske helgenkongen Ludvig 9. som døde i 1270.

St. Olav fra Tingvoll kyrkje © Kjartan Hauglid, NIKU

Oversikt over norske steinkirker fra middelalderen

AGDER

Dypvåg kirke (Tvedestrand kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har korsplan og 350 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Høvåg kirke (Lillesand kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har korsplan og 315 sitteplasser.

Sønedeled kirke (Risør kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har korsplan og 450 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Fjære kirke (Grimstad kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 500 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Oddernes kirke (Kristiansand kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 395 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Tromøy kirke (Arendal kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har korsplan og 290 sitteplasser.

Holt kirke (Tvedestrand kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har korsplan og 320 sitteplasser.

Spangereid kirke (Lindesnes kommune)
Oppført ca 1140. Kirken har korsplan og 300 sitteplasser.

Tveit kirke (Kristiansand kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 450 sitteplasser. Original takstol.

SE KART OVER NORGES
MIDDELALDERKIRKER I STEIN:

MIDDELALDERSTEIN.
KIRKESØK.NO

Vanse kirke (Farsund kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har korsplan og 850 sitteplasser.

INNLANDET

Balke kirke (Østre Toten kommune)
Oppført ca 1170. Kirken har langplan og 290 sitteplasser.

Løten kirke (Løten kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 400 sitteplasser.

Vestre Moland kirke (Lillesand kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har korsplan og 350 sitteplasser.

Follebu kirke (Gausdal kommune)
Oppført ca 1260. Kirken har langplan og 140 sitteplasser.

Mariakirken (Gran kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 200 sitteplasser.

Øyestad kirke (Arendal kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 250 sitteplasser.

Hoff kirke (Østre Toten kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 332 sitteplasser.

Nes kirke (Ringsaker kommune)
Oppført ca 1250. Kirken har korsplan og 320 sitteplasser. Original takstol over kor og rester over skip.

Nikolaikirken (Gran kommune)

Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 250 sitteplasser.

Stange kirke (Stange kommune)

Oppført ca 1225. Kirken har korsplan og 400 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Vang kirke (Hamar kommune)

Oppført ca 1200. Kirken har åttekantplan og 1000 sitteplasser.

Ringsaker kirke (Ringsaker kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har korsplan og 300 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Tingelstad gamle kirke (St. Petri kirke) (Gran kommune)

Oppført ca 1220. Kirken har langplan og 100 sitteplasser. Original takstol over skip og kor. Bevart kalkmaleri.

Østre Gausdal kirke (Gausdal kommune)

Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 280 sitteplasser.

Slidredomen (Vestre Slidre kommune)

Oppført ca 1170. Kirken har langplan og 200 sitteplasser. Original takstol over skip og kor. Bevart kalkmaleri.

Ulnes kyrkje (Nord-Aurdal kommune)

Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 170 sitteplasser. Original takstol over deler av koret. Bevart kalkmaleri.

MØRE OG ROMSDAL

Borgund kyrkje (Ålesund kommune)

Oppført ca 1300. Kirken har korsplan og 500 sitteplasser.

Edøy gamle kirke (Smøla kommune)
Oppført ca 1190. Kirken har langplan og 120 sitteplasser.

Tingvoll kyrkje (Tingvoll kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 430 sitteplasser. Original takstol. Bevart kalkmaleri.

Bodin kirke (Bodø kommune)
Oppført ca 1240. Kirken har langplan og 300 sitteplasser.

Giske kyrkje (Giske kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 125 sitteplasser.

Veøy gamle kyrkje (Molde kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 400 sitteplasser. Bevart kalkmaleri. Eies av stiftelsen Romsdalsmuseet.

Brønnøy kirke (Brønnøy kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har korsplan og 450 sitteplasser.

St. Jøtund kyrkje (Vanylven kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 100 sitteplasser.

Alstahaug kirke (Alstahaug kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 238 sitteplasser.

Dønnes kirke (Dønna kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 250 sitteplasser.

Gildeskål gamle kirke (Gildeskål kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 250 sitteplasser.

Herøy kirke (Herøy i Nordland kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 350 sitteplasser.

Steigen kirke (Steigen kommune)
Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 400 sitteplasser.

OSLO

Gamle Aker kirke (Oslo kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 350 sitteplasser.

Ogna kyrkje (Hå kommune)
Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 300 sitteplasser.

ROGALAND

Avaldsnes kirke (Karmøy kommune)
Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 400 sitteplasser.

Orre gamle kyrkje (Klepp kommune)
Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 150 sitteplasser.

Hesby kyrkje (Stavanger kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 230 sitteplasser.

Stavanger domkirke (Stavanger kommune)
Oppført ca 1125. Kirken har langplan og 750 sitteplasser.

Sørbo kyrkje (Stavanger kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 150 sitteplasser.

Talgje kyrkje (Stavanger kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 160 sitteplasser.

Utstein klosterkyrkje (Stavanger kommune)
Oppført ca 1280. Kirken har langplan og 300 sitteplasser. Eies av stiftelsen Utstein kloster.

TROMS OG FINNMARK

Trondenes kirke (Harstad kommune)
Oppført ca 1400. Kirken har langplan og 300 sitteplasser. Original takstol. Bevart kalkmaleri.

Byneset kirke (Trondheim kommune)
Oppført ca 1160. Kirken har langplan og 220 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

TRØNDELAG

Alstadhaug kirke (Levanger kommune)
Oppført ca 1180. Kirken har langplan og 300 sitteplasser. Original takstol over skip og kor. Bevart kalkmaleri.

Dolm kirke (Hitra kommune)
Oppført ca 1188. Kirken har rektangelplan og 200 sitteplasser.

Austrått borgkapell (Ørland kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har rektangelplan og 55 sitteplasser. Eies av Nordenfjelske kunstindustrimuseum.

Hustad kirke (Inderøy kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 150 sitteplasser. Original takstol over skip og kor. Eies av Fortidsminneforeningen.

Lade kirke (Trondheim kommune)

Oppført ca 1189. Kirken har langplan og 240 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Nidaros domkirke (Trondheim kommune)

Påbegynt 1070. Kirken har langplan med ytre korsform og 1700 sitteplasser. Bevart kalkmaleri. Forvaltes av Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider (NDR).

Sakshaug gamle kirke (Inderøy kommune)

Oppført ca 1184. Kirken har langplan og 200 sitteplasser. Eies av Fortidsminneforeningen.

Logtun kirke (Frosta kommune)

Oppført ca 1200. Kirken har langplan og ca 300 sitteplasser. Eies av Fortidsminneforeningen.

Nærøy gamle kirke (Nærøysund kommune)

Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 80 sitteplasser.

Selbu kirke (Selbu kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har korsplan og 521 sitteplasser. Original takstol over skipets vestdel.

Mære kirke (Steinkjer kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 250 sitteplasser. Original takstol over deler av skipet. Bevart kalkmaleri.

Ranem kirke (Overhalla kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 200 sitteplasser.

Skaun kirke (Skaun kommune)

Oppført ca 1183. Kirken har langplan og 250 sitteplasser. Original takstol. Bevart kalkmaleri.

Snåsa kirke (Snåsa kommune)
Oppført ca 1220. Kirken har korsplan og 320 sitteplasser.

Vår Frue kirke (Trondheim kommune)
Oppført ca 1207. Kirken har langplan og 740 sitteplasser.

Berg stenkirke (Larvik kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 122 sitteplasser.

Stiklestad kirke (Verdal kommune)
Oppført ca 1180. Kirken har langplan og 520 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Ørland kirke (Ørland kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 330 sitteplasser.

Børre kirke (Horten kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 350 sitteplasser.

Værnes kirke (Stjørdal kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 370 sitteplasser. Original takstol over skip, kor og sakristi. Bevart kalkmaleri.

VESTFOLD OG TELEMAR

Andebu kirke (Sandefjord kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 300 sitteplasser.

Botne kirke (Holmestrand kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 300 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Bø gamle kyrkje (Midt-Telemark kommune)
Oppført ca 1179. Kirken har langplan og 150 sitteplasser. Original takstol over skip og kor. Bevart kalkmaleri.

Gjerpen kirke (Skien kommune)
Oppført ca 1153. Kirken har korsplan og 485 sitteplasser.

Hof kirke (Holmestrand kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 210 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Eidanger kirke (Porsgrunn kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 200 sitteplasser.

Hedrum kirke (Larvik kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 300 sitteplasser.

Kodal kirke (Sandefjord kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 225 sitteplasser.

Føn kirke (Tønsberg kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 106 sitteplasser.

Hem kirke (Larvik kommune)
Oppført ca 1392. Kirken har langplan og 90 sitteplasser.

Kviteseid gamle kyrkje (Kviteseid kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 150 sitteplasser. Original takstol over kor og deler av skip. Bevart kalkmaleri.

Løvøy kapell (Horten kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har rektangelplan og 100 sitteplasser.

Nøtterøy kirke (Færder kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 500 sitteplasser.

Sande kirke (Holmestrand kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 350 sitteplasser.

Nes kyrkje (Midt-Telemark kommune)
Oppført ca 1180. Kirken har langplan og 170 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Ramnes kirke (Tønsberg kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 234 sitteplasser.

Sauherad kirke (Midt-Telemark kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 260 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Nykirke kirke (Horten kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 160 sitteplasser.

Romnes kirke (Nome kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 90 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Seljord kyrkje (Seljord kommune)
Oppført ca 1180. Kirken har langplan og 160 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Sem kirke (Tønsberg kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 193 sitteplasser.

Styrvoll kirke (Larvik kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 100 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Vassås kirke (Holmestrand kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 100 sitteplasser. Deler av original takstol er gjenanvendt.

Siljan kirke (Siljan kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 180 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Tanum kirke (Larvik kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 240 sitteplasser.

Våle kirke (Tønsberg kommune)
Oppført ca 1190. Kirken har langplan og 244 sitteplasser.

Skjee kirke (Sandefjord kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 320 sitteplasser.

Tjølling kirke (Larvik kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 264 sitteplasser.

Bergen domkirke (Bergen kommune)
Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 900 sitteplasser.

VESTLAND

Dale kyrkje (Luster kommune)

Oppført ca 1240. Kirken har langplan og 200 sitteplasser. Original takstol over skip og kor. Bevart kalkmaleri.

Hove kyrkje (Vik kommune)

Oppført ca 1170. Kirken har langplan og 35 sitteplasser. Bevart kalkmaleri. Eies av Fortidsminneforeningen.

Korskirken (Bergen kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har korsplan og 600 sitteplasser.

Eidfjord gamle kyrkje (Eidfjord kommune)

Oppført ca 1309. Kirken har rektangelplan og 100 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Kinn kyrkje (Kinn kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 180 sitteplasser. Spor av original takstol. Bevart kalkmaleri.

Kvamsøy kyrkje (Sokndal kommune)

Oppført ca 1300. Kirken har langplan og 210 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Fana kirke (Bergen kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 450 sitteplasser.

Kinsarvik kyrkje (Ullensvang kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 250 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Kvinnherad kyrkje (Kvinnherad kommune)

Oppført ca 1255. Kirken har langplan og 380 sitteplasser.

Leikanger kyrkje (Sokndal kommune)

Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 220 sitteplasser.

Nonneseter klosterkapell (Bergen kommune)

Oppført ca 1250. Kirken har rektangelplan og 40 sitteplasser. Eies av Fortidsminneforeningen.

Vangen kyrkje (Aurland kommune)

Oppført ca 1280. Kirken har langplan og 270 sitteplasser.

Mariakirken (Bergen kommune)

Oppført ca 1140. Kirken har langplan og 240 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Stødle kyrkje (Etne kommune)

Oppført ca 1160. Kirken har langplan og 245 sitteplasser.

Vangskyrkja (Voss kommune)

Oppført ca 1277. Kirken har langplan og 460 sitteplasser.

Moster gamle kyrkje (Bømlo kommune)

Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 60 sitteplasser. Bevart kalkmaleri. Eies av Fortidsminneforeningen.

Ullensvang kyrkje (Ullensvang kommune)

Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 350 sitteplasser.

Vereide kyrkje (Gloppen kommune)

Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 500 sitteplasser.

Ænes kyrkje (Kvinnherad kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 120 sitteplasser.

Efteløt kirke (Kongsberg kommune)
Oppført ca 1184. Kirken har langplan og 190 sitteplasser. Deler av original takstol er gjenanvendt. Bevart kalkmaleri.

Enebakk kirke (Enebakk kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 320 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

VIKEN

Berg kirke (Halden kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 240 sitteplasser.

Eidsberg kirke (Indre Østfold kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har korsplan og 450 sitteplasser.

Fiskum gamle kirke (Øvre Eiker kommune)
Oppført ca 1250. Kirken har rektangelplan og 150 sitteplasser. Eies av stiftelsen Fiskum gamle kirke.

Bønsnes kirke (Hole kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 80 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Eidsvoll kirke (Eidsvoll kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har korsplan og 380 sitteplasser.

Frogner gamle kirke (Lillestrøm kommune)
Oppført ca 1180. Kirken har langplan og 80 sitteplasser.

Gamle Glemmen kirke (Fredrikstad kommune)
Oppført ca 1182. Kirken har langplan og 95 sitteplasser.

Haug kirke (Ringerike kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 250 sitteplasser.

Hobøl kirke (Indre Østfold kommune)
Oppført ca 1175. Kirken har langplan og 230 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Haslum kirke (Bærum kommune)
Oppført ca 1190. Kirken har korsplan og 240 sitteplasser.

Hedenstad kirke (Kongsberg kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 150 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Hole kirke (Hole kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 350 sitteplasser.

Haug kirke (Øvre Eiker kommune)
Oppført ca 1152. Kirken har langplan og 300 sitteplasser.

Heggen kirke (Modum kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har korsplan og 396 sitteplasser.

Hurum kirke (Asker kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 150 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Hvaler kirke (Hvaler kommune)

Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 250 sitteplasser. Rester av original takstol. Bevart kalkmaleri.

Kråkstad kirke (Nordre Follo kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 220 sitteplasser.

Nannestad kirke (Nannestad kommune)

Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 206 sitteplasser.

Idd kirke (Halden kommune)

Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 180 sitteplasser.

Lunner kirke (Lunner kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har korsplan og 320 sitteplasser.

Nesodden kirke (Nesodden kommune)

Oppført ca 1175. Kirken har langplan og 130 sitteplasser.

Ingedal kirke (Sarpsborg kommune)

Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 150 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Lørenskog kirke (Lørenskog kommune)

Oppført ca 1150. Kirken har rektangelplan og 117 sitteplasser.

Norderhov kirke (Ringerike kommune)

Oppført ca 1170. Kirken har korsplan og 550 sitteplasser.

Rakkestad kirke (Rakkestad kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 260 sitteplasser.

Rødenes kirke (Marker kommune)
Oppført ca 1275. Kirken har langplan og 240 sitteplasser. Original takstol over skip og kor.

Skedsmo kirke (Lillestrøm kommune)
Oppført ca 1180. Kirken har korsplan og 480 sitteplasser.

Rokke kirke (Halden kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 120 sitteplasser.

Røyken kirke (Asker kommune)
Oppført ca 1229. Kirken har langplan og 240 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Ski middelalderkirke (Nordre Follo kommune)
Oppført ca 1150. Kirken har langplan og 200 sitteplasser.

Rygge kirke (Moss kommune)
Oppført ca 1170. Kirken har langplan og 270 sitteplasser. Deler av original takstol er gjenanvendt. Bevart kalkmaleri.

Råde kirke (Råde kommune)
Oppført ca 1185. Kirken har langplan og 300 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Skiptvet kirke (Skiptvet kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 270 sitteplasser.

Skjeberg kirke (Sarpsborg kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har rektangelplan og 200 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Tanum kirke (Bærum kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kirken har langplan og 206 sitteplasser. Bevart kalkmaleri.

Skoger gamle kirke (Drammen kommune)
Oppført ca 1200. Kirken har langplan og 100 sitteplasser. Original takstol over koret.

Trøgstad kirke (Indre Østfold kommune)
Oppført ca 1250. Kirken har langplan og 350 sitteplasser.

Sørum kirke (Lillestrøm kommune)
Oppført ca 1166. Kirken har langplan og 230 sitteplasser.

Våler kirke (Våler kommune)
Oppført ca 1175. Kirken har langplan og 237 sitteplasser.

KAPELLER

Sola Ruinkirke (Sola kommune)
Oppført på 1100-tallet. Kapellet har langplan. Ferdig rekonstruert fra ruin i 1995. Regulert som kapell.

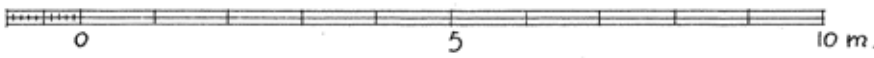

Bispekapellet (Stavanger kommune)
Oppført ca 1290. Kapellet har langplan. 40 sitteplasser. Regulert som kapell.

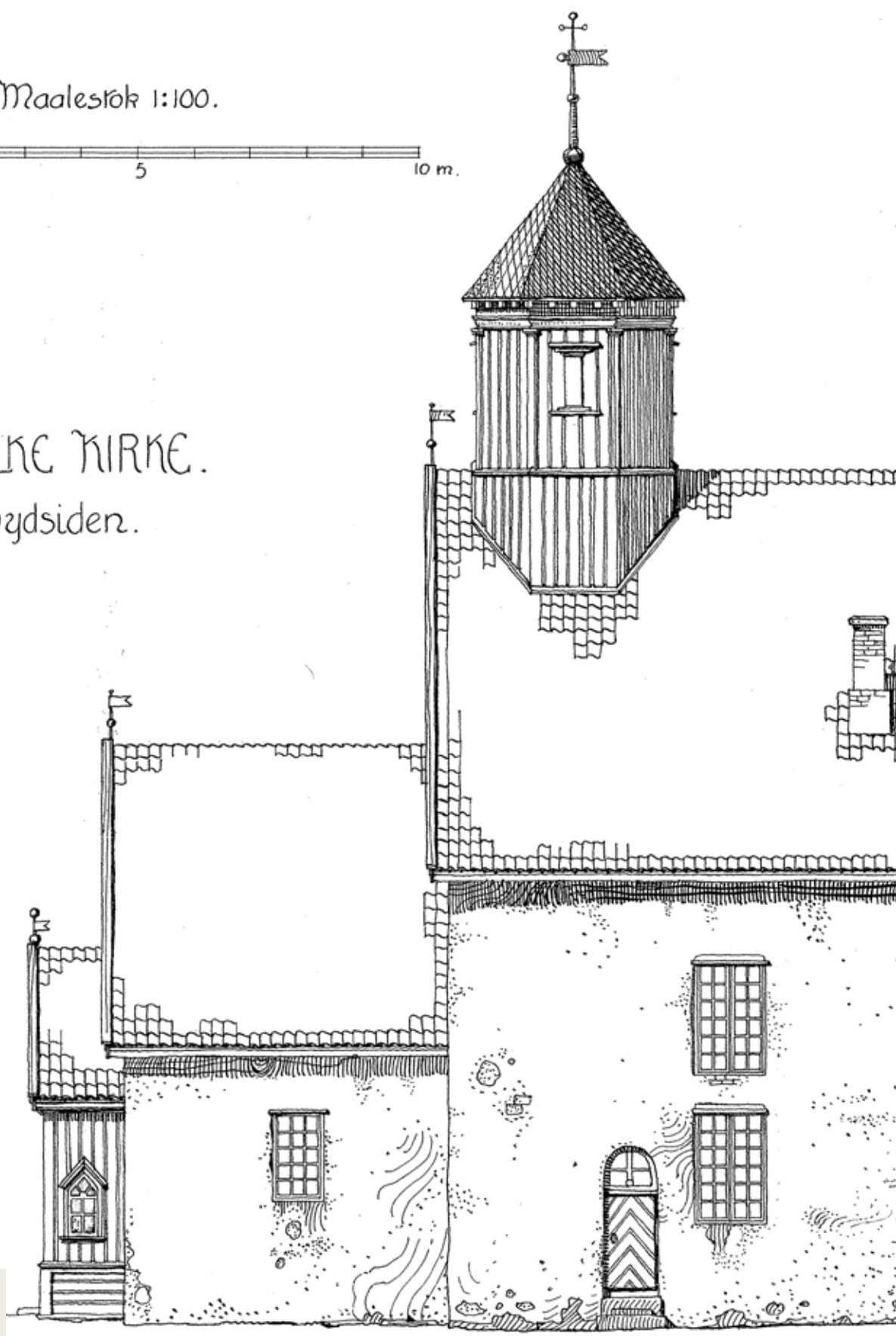

Mariakapellet (Bamble kommune)
Oppført på 1100-tallet, del av Olavskirken. Mariakapellet ble restaurert og viglet i 1988. Regulert som kapell.

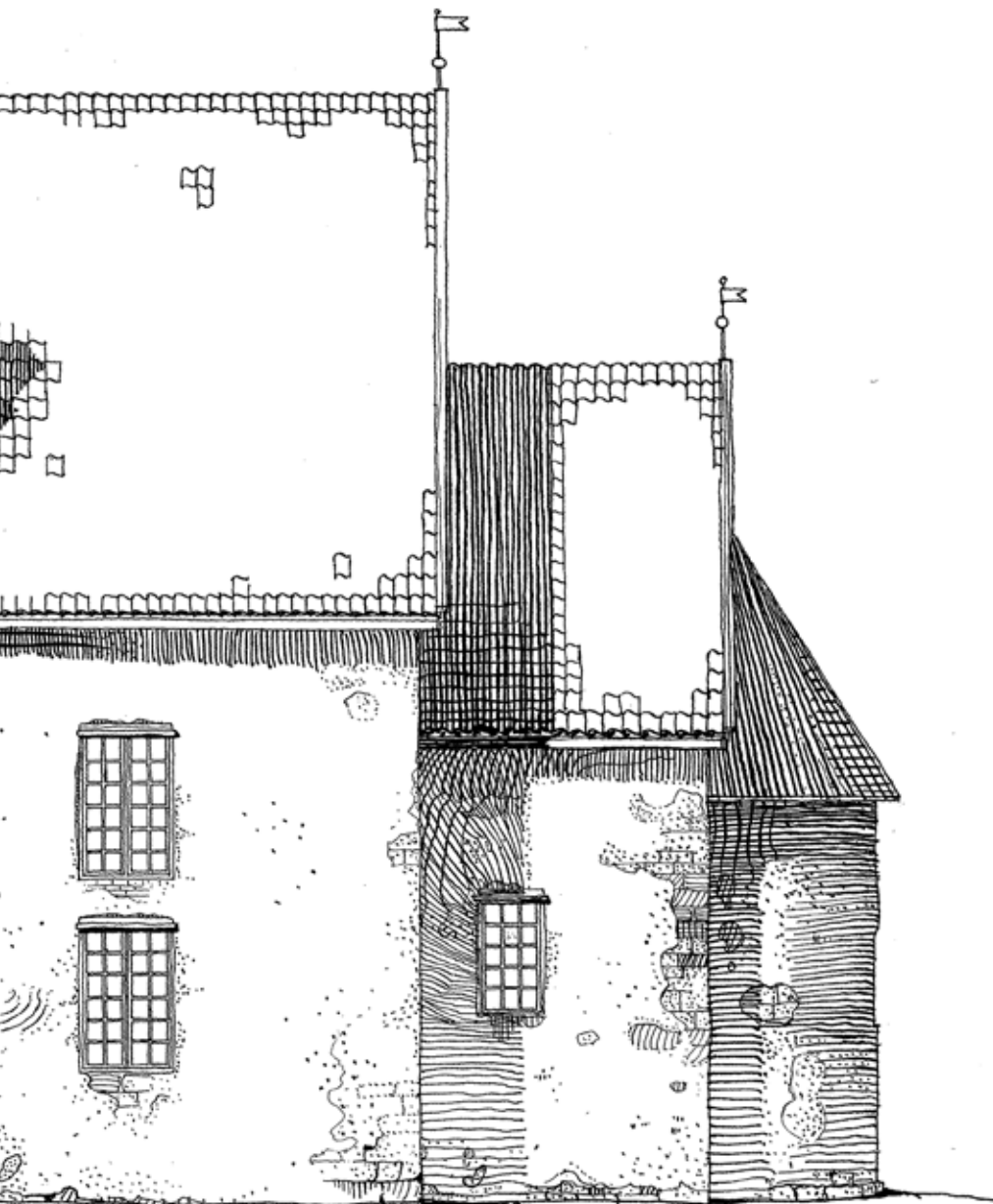
Maalestok 1:100.

BÅLKE KIRKE.
Sydsiden.

Tegning av Balke kirke
© Olaf Nordhagen 1905/Kirke-
byggedatabasen

Kirkebyggdatabasen

Alle norske kirkebygg med tilknytning til Den norske kirke er registrert i Kirkebyggdatabasen. Databasen har brukere på alle nivåer i kirkebyggforvaltningen. De kirkelige fellesrådene har tilgang til sine egne kirker og gravplasser, og kan legge inn dokumentasjon av inventar og interiør, tilstandsanalyser, tegninger etc. Fortidsminneforeningen og andre private eiere har tilsvarende tilgang. Databasen inneholder alle kirker som er godkjent etter kirkeloven/kirkeordningen, kapeller og alle gravplasser i Norge uavhengig av hvem som er gravplassmyndighet. Riksantikvarens søknadsskjemaer for tilskuddsmidler registreres også i databasen. På kirkesøk.no har publikum tilgang på informasjon om kirkebyggene. Databasen finansieres av midler fra Barne- og familiedepartementet, og eies og driftes av KA.

KAs arbeid med kirkebyggforvaltning

KA har etablert et fagmiljø for kirkebyggforvaltning på oppdrag fra Barne- og familiedepartementet, som har et overordnet sektoransvar for kirkebyggene som kulturminner. Utvikling og drift av Kirkebyggdatabasen, kurs, veiledning og kunnskapsutvikling er blant noen av oppgavene som KAs fagmiljø innenfor kirkebyggforvaltning tilbyr de kirkelige fellesrådene.

Kirkekontrollene er kartlegging av tilstanden på kirkebygg med tilknytning til Den norske kirke. Kontrollen har blitt gjennomført hvert fjerde år siden 2005 i regi av KA. Undersøkelsen besvares av de kirkelige fellesråd i hver kommune som har ansvaret for forvaltningen av kirkene.

Mariakirken i Bergen © Anne Merete Solbakken

Referanser og datagrunnlag

Kirkekontrollen 2021 er en tilstandsundersøkelse utført av KA Arbeidsgiverorganisasjon for kirkelige virksomheter, på grunnlag av data innrapportert fra lokale kirkebyggforvaltere. Dataene ble registrert i Kirkebyggdatabasen, og datainnhenting ble gjennomført i 2021. Resultatet fra hele undersøkelsen er publisert i rapporten «Stein for stein. Kartlegging av tilstand, sikring og ENØK-tiltak i norske kirkebygg», utgitt av KA i 2021.

Det ble innrapportert svar for 1421 av 1636 kirker, og av disse er 148 middelalderkirker i stein. Svarprosent for denne gruppen er 94 prosent. Kapeller i stein fra middelalderen ble ikke inkludert i tilstandskartleggingen.

Kirkekontrollen 2021 består av 54 spørsmål, hvorav noen er faste og andre varierer fra undersøkelse til undersøkelse. Nøkkelrappporten presenterer et utvalg av resultatene for middelalderkirkene i stein.

Datagrunnlaget for sammenligninger av tilstand i 2017 og 2021 er 148 kirker, altså alle som var omfattet av begge undersøkelsene. Grunnlaget for sammenligninger av data fra 2005, 2009, 2013, 2017 og 2021 er også 148 kirker som var med i alle undersøkelsene. Grafene som viser referansetall for utvikling av tilstand for alle kirkene, er basert på data fra 1413 kirker som var med i alle de fem undersøkelsene fra 2005–2021. Enkelte tall i rapporten er hentet fra Kirkekontrollen i 2017. Antall middelalderkirker i stein som ble kartlagt i 2017 var 158.

Kjartan Hauglid: Tekstforfatter av fagtekster om middelalderkirker. Cand.philol. fra Universitetet i Oslo, ansatt som forsker III i NIKU. Hauglid har skrevet hovedfagsoppgave om Nidarosdomen (2007) og har forsket på arkitektur fra norsk middelalder i europeisk kontekst. Han arbeider med Norges kirker fra middelalderen i NIKU og har lang erfaring med bygningsarkeologiske undersøkelser av kirker og ruiner. Hans viktigste forskningsinteresser er knyttet til arkitektur, bygningsskulptur, ikonografi og visuell kultur i middelalderen.

Innledningskapitler om middelalderkirker i stein: Kartdata og tall for eierskap er hentet fra Kirkebyggdatabasen. Tall på antall kirkesteder er hentet fra Askeladden. Tall på antall kirker med ulike takkonstruksjoner er hentet fra Kirkekontrollen 2021.

Forvaltning og økonomi: Statistikk om tilskudd

fra Riksantikvaren er basert på Riksantikvarens statistikkgrunnlag for tilskuddsordningene.

Middelalderkirkene og klimapåvirkning: Tall om naturskadefare er hentet fra prosjektet «Kirkebygg og akutte naturfarer – kartlegging, sikring og veiledning» (KA 2021). Tall på råtefare er basert på grunnlagsdata fra rapporten «Klima i Norge 2100» som ble utgitt av Miljødirektoratet i 2017, og rapporten «Potensial Risk of Wood Decay, MET report no. 8/2017», utgitt av Meteorologisk Institutt i 2017. Kartene for historisk og fremtidig råtefare er basert på grunnlagsdataene fra rapporten, innhentet fra Meteorologisk Institutt, og beregningene er gjort i ESRI ArcMap. Formatet var ASCII rasterdata som er konvertert og sammenholdt med kartdata over kirkene fra Kirkebyggdatabasen. Historisk periode for råtekartene er 1971–1999 og fremtidig beregninger for perioden 2031–2060.

Kalkuleringene for fremtidig råtefare er utarbeidet i flere versjoner, basert på ulike utslippsscenarioer for CO₂. Verdiene i kartet vi har benyttet er kalkulert ut fra et middels utslippsscenario.

Hvert punkt i rasterkartene har en kalkulert verdi som angir råtefare, og kirkene har blitt koblet til det punktet som ligger nærmest. I det historiske råtekartet går verdiene fra 1–73, og i det fremskrevne råtekartet går verdiene fra 3–84. Verdiene for begge kartene er gruppert i tre soner med følgende terskler:

- 1–24: grønn sone
- 25–48: gul sone
- 49–84: rød sone

Disse er definert slik i rapporten:

- low decay risk (equal to or less than 24, the least favorable conditions for decay)
- medium decay risk (25–48)
- high decay risk (values above 48, favorable conditions for decay)

Tilstand: Tabeller og grafer som refererer til tilstand på bygningene, bygger på innsamlede vurderinger gjort av kirkebyggforvalterne selv i en egenkontroll. Undersøkelsen bygger på tilstandsgradene fra den nasjonale standarden for tilstandsanalyser (NS3424, Norsk standard 2012). I denne nøkkelrappporten er skalaen 3–0 snudd, og vi har brukt 4 som høyeste og 1 som laveste karakter. Alle gjennomsnittstall er kalkulert på grunnlag av dette.

Definisjonene av tilstandsgradene/karakterene var som følger i veiledningsmaterialet til tilstandsvurderingen:

- **Meget bra (4):** Ingen nevneverdige symptomer eller mangler. «I orden» eller «Som ny».
- **Bra (3):** Bare svake symptomer eller mangler. Stort sett tilfredsstillende tilstand. Ingen tiltak synes nødvendige på kort sikt (3–5 år).
- **Mindre bra (2):** Middels kraftige symptomer. Behov for normale reparasjoner eller tiltak.
- **Dårlig (1):** Kraftige symptomer, evt. sammenbrudd eller alvorlig funksjonssvikt. Mulige følgeskader. Større tiltak nødvendig.

Der det refereres til «tilfredsstillende» og «utilfredsstillende» tilstand, er karakterene Meget bra og Bra gruppert som tilfredsstillende, og Mindre bra og Dårlig som ikke tilfredsstillende.

Sikring: Tall på sikring er hentet fra Kirkekontrollen 2021 og 2017. Tall på antall kirker som har flombe-lysning er hentet fra Kirkekontrollen 2017.

Unike kunstsatter: Antall kalkmalerier er hentet fra NIKUs prosjekt «Norske kalkmalerier fra middelalderen til 1850». Tall om kirkeklokker er basert på Terje de Groot's arbeid med kirkeklokker fra middelalderen, og tallmateriale sammenstilt for prosjektet Kirkens særskilte verdier (RA/KA 2022). Tall om ringemetoder for kirkeklokker er hentet fra Kirkekontrollen 2017. Tall om varmestyring og innneklimaovervåking i kirkene er hentet fra Kirkekontrollen 2021.

Oversikt over alle middelalderkirker i stein: Informasjon er hentet fra Kirkebyggdatabasen, NIKUs oversikt om kalkmalerier og Ola Storslettens oversikt over takstoler fra middelalderen. Foto er hentet fra Kirkebyggdatabasen, med unntak av følgende kirker, hvor kilden er Wikimedia Commons: Dale kyrkje i Luster (Bjørn Erik Pedersen), Haug kirke på Ringerike (T. Bjørnstad), Haug kirke på Øvre Eiker (Trygve Flathen), Hole kirke, Hustad kyrkje, Inderøy (Morten Olsen Haugen), Lunner kirke, Lunner (Erlend Bjørtvedt), Mariakapellet, Bamble (Erlend Bjørtvedt), Mariakirken i Bergen (Odd Roar Aalborg), Nes kyrkje på Gvarv, Nikolaikirken på Gran (Tom Bjørnstad), Romnes kirke, Skedsmo kirke (Mahlum), Snåsa kirke (Klevsand), Stavanger domkirke, Stiklestad kirke (Henny Stokseth) og Vangen kyrkje.

S. MARCUS

S. LUCAS

Stian Frøs Bispe
Primarius Bodo.

Consistorial Assessor
Anno 1712

Litteratur og andre kilder:

- Den norske kirke (2021). Rapport: Kirkelig kulturarv. <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/kultur/kirkelig%20kulturarv-rapport/>
- Ekroll, Øystein (1997). Med kleber og kalk: norsk steinbygging i mellomalderen. Oslo. Samlaget
- Ekroll, Øystein, Stige, Morten (2000). Kirker i Norge. Bind 1 – middelalder i stein. ARFO
- Fabrica kulturminnetjenester (2021). Veileder: Forprosjekt for istandsetting av middelalderkirker i stein
- Hauglid, Kjartan (2021). Ringsaker – den romanske kirkebygningen, i Ringsaker kirke – landets fornemste sognekirke. Oslo: Novus
- Hauglid, Kjartan (2016). Bygningsskulptur i stein og tre, i Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre. Stjørdal: Stjørdal historielag
- Hauglid, Kjartan (2016). A Deliberate Style: The Patronage of Early Romanesque Architecture in Norway, i Intellectual Culture in Medieval Scandinavia, c.1100–1350. Turnhout: Brepols
- KA (2021). Kirkebygg og akutte naturfarer – kartlegging, sikring og veiledning. <http://naturfarer.kirker.ka.no>
- KA (2022). Rapport: Tilstandsanalyse Nivå 3 Snåsa kirke
- KA (Publ 2022). Kirkens særskilte verdier – Kartlegging av omfang, tilstand og kritisk kompetanse
- KA Kirkekontroll 2017. Kirker i hardere vær – kartlegging av tilstand, sikring, naturskadefare og ENØK-tiltak i norske kirkebygg
- KA Kirkekontroll 2021. Stein for stein – Kartlegging av tilstand, sikring og ENØK-tiltak i norske kirkebygg
- Kaun, Susanne og Andersen, Elisabeth. NIKU (2021). Oversikt over kirker med kalkmaleri fra middelalderen til 1850
- Lidén, Hans-Emil (1974). Middelalderen bygger i stein: en innføring i steinhugger- og murerhåndverket i Norge i middelalderen. Universitetsforlaget
- Meteorologisk institutt (2017). Potential Risk of Wood Decay MET report 8/2017
- NS 3424:2012 – Tilstandsanalyse av byggverk, Innhold og gjennomføring
- Riksantikvaren (2019). Kirkevakta: <https://www.riksantikvaren.no/kirkevakta-testet-ut-pa-oslo-domkirke/>
- RUNDSKRIV Q-06/2020 18. Forvaltning av kirke, gravplass og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø
- Storsletten, Ola (2002). Takene taler: norske takstoler 1100-1350 klassifisering og opprinnelse, Volum 2. Arkitekthøgskolen i Oslo
- Sweco (2022). Rapport: Snåsa kirke – kontroll av eksisterende takkonstruksjon
- Sørmoen, Oddbjørn (2005). Kirker, kult og kulturminner. Kirke og kultur vol 110, iss. 3, s 401-408

KA